

EL *LIBER EXPERIMENTORUM*,
UN LLIBRE DE MÀGIA EN OCCITÀ FALSAMENT
ATRIBUÏT A ARNAU DE VILANOVA*

Em proposo aquí contribuir a situar el *Liber experimentorum*, estudiat i editat per Katy Bernard,¹ dins la literatura màgica medieval, especialment l'escrita en romanç, i dins el *corpus* d'obres atribuïdes al metge i reformador religiós Arnau de Vilanova (c. 1240-1311), un autor prolífic a qui, a més, es van adscriure apòcrifament molts escrits de medicina, alquímia, astrologia, màgia i altres sabers. El text ocupa els ff. 115r-118v d'un manuscrit miscel·lani (París, Bibliothèque Nationale de France, lat. 7349) copiat a principis del segle XV al sud de França. El contingut del còdex és predominantment ocultista, atès que inclou una gran varietat de textos dedicats a la medicina, l'astronomia, la geomància, l'astrologia, la fisiognomia, la quiromància i altres tècniques endevinatòries, tant en llatí com en occità. Tots els escrits occitans semblen copiats per la mateixa mà.²

El *Liber experimentorum* és un opuscle fonamentalment de màgia planetària, en bona part adreçada als esperits. Malgrat que algunes de les seves prescripcions són genèriques o relacionades amb tècniques no ocultistes, diverses al·lusions als «mestres de nigromància» o – el que és el mateix – als «mestres d'aquesta ciència» fan pensar que aquests són els destinataris de l'escrit. I «nigromància» s'entén aquí en el seu sentit més estès en l'edat mitjana: la realització de rituals

* Aquest treball s'inscriu dins el projecte «Corpus digital de Arnau de Vilanova: filosofia y ciencia en la Corona de Aragón (siglos XIII-XIV)», amb la referència FFL2014-53050-C5-2-P, del Ministerio de Economía y Competitividad, i dins el Grup de Recerca Consolidat de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana (2014 SGR 119), finançat per la Generalitat de Catalunya.

1. Estudi, edició i traducció francesa, juntament amb altres textos occitans sobretot d'endevinació: K. BERNARD, *Compter, dire et figurer: édition et commentaire de textes divinatoires et magiques en occitan médiéval*, tesi doctoral, Bordeaux, Université Michel de Montaigne-Bordeaux 3, 2007, vol. I pp. 99-119 i 645-59. Anteriorment havia estat objecte de breus ressenyes a B. HAURÉAU, *Arnauld de Villeneuve, médecin et chimiste*, in *Histoire littéraire de la France*, Paris, Imprimerie Nationale, vol. XXVIII 1881, pp. 26-126 (esp. pp. 112-13), i a M.-Th. D'ALVERNY, *Survivance de la magie antique*, in *Antike und Orient im Mittelalter: Vorträge der Kölner Mediaevistentagungen, 1956-1959*, hrsg. von P. WILPERT, Berlin, De Gruyter, 1962, pp. 154-78. Un estudi més profund és A. CALVET, *Le 'Liber experimentorum' attribué à Arnaud de Villeneuve (le Parisinus, 7349, déb. XVe siècle, ff^o 115-118)*, in *Alchimies (Occident-Orient)*. Actes du Colloque de Paris, 13-15 déc. 2001, éd. par C. KAPPLER et S. THIOLIER-MÉJEAN, Paris, Association Kubaba-L'Harmattan, 2006, pp. 127-36.

2. El manuscrit està descrit dins C. BRUNEL, *Bibliographie des manuscrits littéraires en ancien provençal*, Paris, Droz, 1935, p. 63; BERNARD, op. cit., vol. II pp. 6-9; HERMES TRISMEGISTUS, *Astrologica et divinatoria*, cura et studio G. BOS et al., Turnhout, Brepols, 2001, pp. 358-66; D. JUSTE, *Les manuscrits astrologiques latins conservés à la Bibliothèque nationale de France à Paris*, Paris, CNRS-Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, 2015, pp. 123-27.

o la fabricació imatges astrals amb la finalitat de sotmetre els esperits a executar les ordres de l'operant. D'altra banda, en contra del que pot fer pensar el títol, solament s'hi donen indicacions sobre aspectes generals de les accions o operacions i en realitat no es descriuen experiments més que en un sol cas. Tanmateix, el títol ens remet al caràcter central que té l'*experimentum* en la màgia com a tècnica operativa, enfront del paper subordinat que té en les ciències racionals.³ El tractat està encapçalat per un prefaci novel·lesc sota el nom de Guillem de Perissa, de qui no es té cap altra notícia. Probablement es tracta de l'autor de l'escrit, però es presenta simplement com el seu traductor al romanç, alhora que atribueix l'original, suposadament en llatí, a Arnau de Vilanova. Guillem afirma que va servir Arnau fins que aquest va morir i que va copiar els únics tres llibres que el seu amo va arribar a escriure mai, abans de la seva mort prematura. Continua explicant que, en morir Arnau, els seus llibres es van dispersar: el més meravellós, el *Liber consacrationum*, se'l va quedar el rei Robert de Nàpols, tot i que un altre exemplar era en possessió d'un company seu espanyol anomenat Sancho Exsemi. Més que una referència a un llibre d'art notòria, com suggereix l'editora del text, es podria referir al breu manual titulat *Liber consecrationum* que va arribar a ser molt difós en diverses versions.⁴ Es tracta d'un opuscle que proporciona instruccions per purificar-se i oracions adreçades a Déu i Jesucrist per renovar el poder de les operacions nigromàntiques i per tant pot servir per a qualsevol objectiu, com indica la descripció de Perissa. No especifica què va fer del *Tractatus liber medicine*, una denominació indeterminada que deu ser inventada, atès que, en la meua opinió, no es correspon amb el principal tractat mèdic d'Arnau, el *Speculum medicine*, com suggereix Antoine Calvet, ni amb cap altre llibre real d'ell. Perissa diu que va endur-se'n l'altre, el *Liber experimentorum*, amb ell, quan ja tenia 80 anys.

Guillem segueix narrant que la comtessa Sibilia de Ventamilha, a la cort de la qual va restar, va esposar-lo amb una dona, propietària del castell de Realvila (fr. Réalville). La comtessa li va demanar un llibre d'Arnau de Vilanova, i ell va arromancar per a ella l'únic que tenia, el *Liber experimentorum*, amb el propòsit que el pogués llegir i comprendre. Així mateix, li va assegurar que totes les indicacions incloses havien estat comprovades per ell mateix, una certificació que sovint acompanya la circulació d'*experimenta* de qualsevol àmbit. De fet, Sibilia de

3. J. AGRIMI-C. CRISCIANI, *Per una ricerca su 'experimentum-experimenta': riflessione epistemologica e tradizione medica (secoli XIII-XV)*, in *Presenza del lessico greco e latino nelle lingue contemporanee*, a cura di P. JANNI e I. MAZZINI, Macerata, Univ. di Macerata, 1990, pp. 9-49.

4. Dues versions estan editades dins R. KIECKHEFER, *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*, University Park, Pennsylvania State Univ. Press, 1998, pp. 256-76. Vegeu-ne també la introducció (ibid., pp. 8-10). En un treball inèdit Calvet ja suggeria una relació amb aquest text.

Ventamilha va ser el nom de dues nobles reals de la Provença del segle XIV, però cap de les dues va ser realment comtessa i per tant no és segur que el llibre fos realment dedicat a cap de les dues, malgrat que descendien dels comtes de Ventimiglia. Hauréau l'havia identificada amb la filla de Bertran I de Ventamilha-Marsella, casada amb Pau de Vilanòva, baró de Vença el 1340, la qual cosa li permet llançar la hipòtesi que hi podria haver un joc amb els noms del suposat autor (Arnau de Vilanova) i de la destinatària adreçat a un descendent d'aquest matrimoni. Tanmateix, a parer meu, també podria tractar-se de la filla de Bonifaci de Ventamilha, senyor de la Verdiera, que es va casar el 1315 amb Bonifaci de Castelana, senyor de Salèrna.⁵ En tot cas, tampoc aquest part de la presumpta autobiografia de Perissa no és gaire versemblant i Sibília és probablement una altra referència fictícia.

Després del prefaci, el nucli del llibre té a veure amb les eleccions – la determinació del moment astrològic propici per a cada acció – i se centra en les condicions astrals – els dies i les hores –, adequades per a molt diverses finalitats, distribuïdes a partir dels set planetes, del més proper al més llunyà. Mentre que la resta dels planetes estan tractats breument, a la Lluna se li consagra molt més espai, perquè és el més proper i el que té un efecte més gran en la terra, i s'especifiquen les accions més adequades per a cadascun dels primers quinze dies del cicle lunar. Entre les finalitats es barregen situacions quotidianes com anar a judici, dur l'infant a l'escola, casar-se, actes malvats com robar o accions genèriques, però més sovint accions relacionades amb diverses tècniques: la medicina – com ara la recol·lecció d'herbes remeieres, la flebotomia, la guarició de l'epilèpsia, l'elaboració de medicaments –, l'agricultura o l'activitat metal·lúrgica. De tota manera els que predominen amb diferència són els propòsits relacionats amb diverses arts ocultes: a part d'una breu al·lusió a l'art notòria, hi trobem referències a obres d'alquímia, a experiments d'endevinació per trobar objectes robats o tresors amagats, operacions per elaborar imatges o figures i altres experiments màgics per conquerir una dona o fer mal. En molts casos aquests experiments són explícitament anomenats nigromàntics o s'adrecen a fer obeir els esperits. En canvi, a diferència del nucli de l'obra, en què s'amalgamen una gran diversitat de tècniques i accions – un fet freqüent en reculls màgics –, l'última part o epíleg està exclusivament dedicada a la preparació dels materials i als procediments per als experiments nigromàntics, d'acord amb un llibre concret

5. En relació a la genealogia d'aquestes dues nobles vegeu, per exemple: D. ROBERT, *Histoire généalogique de la maison de Ventimille*, Villefranche, Joseph Ravoux, 1681, pp. 31 i 51; L. MORÉRI, *Le grand dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Paris, Libraires Associés, 1759, vol. x pp. 650-51, i A. DE SAINTE-MARIE, *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France*, Paris, Compagnie des Libraires, 1726-1733, vol. II pp. 292-93. HAURÉAU, op. cit., anomena el marit de Sibília «Pierre de Villeneuve» en comptes de Pau.

innominat – si no és que es refereix als llibres de màgia en general. Es proporcionen indicacions per a l'elaboració dels pergamins verges i de la tinta amb sang, fel o llàgrimes d'animals amb l'objectiu d'escriure els breus o els filacteris màgics, així com per a l'ús de la cera, plom, argent o or per fabricar les imatges, amb referències a Salomó i als astròlegs. Finalment es donen instruccions per a l'enterrament de les imatges, per a les fumigacions que hi estan destinades i per a la netedat dels vestits i les mans del mag i de la casa on es realitzen les operacions, així com per a la puresa de les seves intencions i l'absència de por.

Si tenim en compte l'al·lusió a la comtessa Sibília de Ventamilha hauria estat escrit al segle XIV i probablement en un entorn cortesà, que també explicaria l'ús del romanç, com assenyala Antoine Calvet.⁶ Quant a la seva autoria, tots els estudiosos estan d'acord a considerar el tractat falsament arnaldià. Així doncs, ens ha de sorprendre trobar-nos amb una falsa traducció d'un fals autor? Que un text escrit originàriament en llengua vernacla es presenti traduït del llatí no costa gaire justificar-ho per la finalitat de guanyar un prestigi que no tenia encara el romanç, en un moment en el qual la difusió del saber en la llengua del poble era més habitual en versions des del llatí, sobretot en un àmbit com la màgia.⁷ L'atribució espúria a una autoritat més o menys llegendària era freqüent en la cultura medieval i fins al segle XIV gairebé obligada en les arts ocultes. Tot i així, com s'explica l'atribució precisament a un metge mort el 1311 i que en realitat va ser un detractor de la nigromància?⁸

Segons Calvet és versemblant que el *Liber experimentorum* hagi estat escrit per algú relacionat amb els seguidors d'Arnau de Vilanova, o menys probablement pel seu secretari. Ara bé, si fos així, caldria esperar trobar algunes dades veritables que el vincuessin realment amb Arnau. De fet, l'únic element constatable del prefaci és la relació amb Robert d'Anjou, rei de Nàpols i comte de Provença, a qui Arnau va tractar com a metge i diplomàtic en els darrers anys de la seva vida.⁹ Tanmateix, la fama d'aquesta relació degué estendre's pels territoris occitans fins a adquirir gairebé un caràcter llegendari, si recordem els tractats d'a-

6. CALVET, op. cit., p. 136; ID., *Le médecin Arnau de Vilanova et l'alchimie: dernières mises au point (œuvres et doctrines)*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», xxx 2011-2013, pp. 171-90.

7. VEGETU S. GIRALT, *Magic in Romance Languages*, in *Ashgate Research Companion to Late Medieval Magic*, ed. by S. PAGE and C. RIDER (en premsa).

8. La seva epístola contra la nigromància ha estat editada dins ARNALDI DE VILLANOVA *Opera Medica Omnia*, VII/1. *Epistola de reprobacione nigromantice fictionis (De improbatione maleficiorum)*, a cura de S. GIRALT, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera, 2005, pp. 219-33. La introducció exposa l'actitud d'Arnau davant les arts ocultes (pp. 143-98). Vegeu també S. GIRALT, *Arnau de Vilanova, un medico medievale davanti alle arti occulte*, in *Farmacopea antica e medioevale*. Atti del Convegno internazionale di Salerno, 30 novembre-3 dicembre 2006, Salerno, Ordine dei Medici e degli Odontoiatri della Provincia di Salerno, 2008, pp. 136-52.

9. VEGETU M. McVAUGH, *Arnau de Vilanova in Naples*, in *Arnaldo da Villanova e la Sicilia*. Atti

grimensura que el provençal Bertran Boisset va posar sota l'autoritat conjunta d'Arnau i Robert (1401-1405). Les altres notícies biogràfiques suposadament referents a Arnau no tenen cap fonament històric: Perissa el qualifica de «mestre de las 7 arts», una mena de savi universal – com Boisset, que també el presenta com a doctor en les set arts, a més de doctor en medicina, dret, teologia –; el considera autor de només tres obres, quan en realitat en va escriure al voltant d'un centenar; les tres obres citades no corresponen a cap títol seu, segons hem vist abans; no consta que tingués cap secretari anomenat Guillem de Perissa ni un company anomenat Sancho Exsemi, i l'edat de la mort que proporciona (60 anys) no es correspon pas amb la que degué tenir Arnau (70 o més). Per tant, en la meva opinió, tots els indicis fan pensar que la vinculació de l'escrit que Perissa estableix amb Arnau és totalment infundada i es pot relacionar amb la fama d'Arnau com a nigromant que va començar a difondre's a partir de les crítiques dels detractors de la seva activitat a favor de la reforma religiosa, i amb la llegenda com a mestre d'arts ocultes que en va derivar, així com amb l'atribució d'escrits sobre imatges astrals, originada per l'ús que en va fer ocasionalment en la seva medicina.¹⁰ Perissa degué recórrer a la pseudoepigrafia com una estratègia per donar prestigi a la seva obra, alhora que destacava el seu paper com a salvador i traductor del llibre del llatí al romanç, que es justifica per destinar-lo a la comtessa. En realitat, un procés similar però en relació a una tècnica encara més allunyada dels sabers cultivats per Arnau, s'observa en els tractats d'agrimensura *Siensa de destrat* i *Siensa d'atermenar* que el seu autor real, Bertran Boisset, també presenta com a traduïts a l'occità per ell mateix a partir dels originals escrits per Arnau en col·laboració amb Robert de Nàpols.¹¹

Malgrat que es presenti com una traducció apòcrifa, el *Liber experimentorum* és un dels pocs textos conservats que han estat originalment escrits en una llengua romànica sobre màgia astral i que podem considerar una obra d'autor, amb una

del primo Convegno internazionale di studio su Arnaldo da Villanova, Montalbano Elicona, 7-9 maggio 2015 (en premsa).

10. Sobre el mite d'Arnau: S. GIRALT, *The Legend of Arnau de Vilanova, from the Middle Ages to the Early Modern Times*, in «Micrologus. Natura, scienze e società medievali», XXI 2013, pp. 411-44. Sobre els escrits sobre segells astrològics adscrits a Arnau: N. WEILL-PAROT, *Les 'images astrologiques' au Moyen Âge et à la Renaissance: spéculations intellectuelles et pratiques magiques (XII-XVe siècle)*, Paris, H. Champion, 2002, pp. 433-96, i S. GIRALT, *Medicina i astrologia en el corpus arnaldià*, in «Dynamis», XXVI 2006, pp. 15-38.

11. S. THIOU-LIER-MÉJEAN, *Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme auctoritas dans l'œuvre de Bertran Boyssset d'Arles*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXIII-XXIV 2004-2005, pp. 457-508. El text ha estat editat dins B. BOYSSET, *Manuscrit 327 de l'Inguimbertine dit 'Traité d'arpentage'*, éd. par M. MOTTE, Montpellier, Presses universitaires de la Méditerranée, 2011, i P. PORTET, *Bertrand Boyssset, la vie et les œuvres techniques d'un arpenteur médiéval (v. 1355-v. 1416). Édition et commentaire du texte provençal de 'La siensa de destrat' et de 'La siensa d'atermenar'*, Paris, Le Manuscrit, 2004.

estructura planificada. Tot i ocultar-se sota un nom apòcrif, sembla pertànyer a un estadi intermedi en l'evolució des de l'obra sobre màgia atribuïda a una figura mítica com Hermes o Salomó cap al text d'un mag-autor,¹² ja que el veritable autor se sent en la necessitat de fer aparèixer el seu propi nom i de posar de relleu la seva aportació amb un relat biogràfic novel·lat.

Aquestes característiques en fan una obra excepcional, atès que la majoria dels escassos exemples en romanç d'aquest tipus de màgia que han perviscut són traduccions o compilacions.¹³ De fet només se'n coneix una altra mostra, més ambiciosa i extensa, amb el títol de *Libre de puritats*, redactat també en occità, d'un autor anònim però que escriu en primera persona, i inclòs en un manuscrit (Vaticà, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Barb. lat. 3589) que inclou altes textos màgics en occità i llatí.¹⁴ Tant aquest còdex com el *Liber experimentorum* semblen les restes de la que degué ser una tradició esplendorosa de màgia en occità.

SEBASTIÀ GIRALT

Universitat Autònoma de Barcelona
sebastia.giralt@uab.cat

12. Sobre el concepte d'autor-mag: WEILL-PAROT, op. cit., pp. 602-58; J.-P. BOUDET, *Entre science et nigromance. Astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (XIIe-XVe siècle)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2006, pp. 393-408; i J. VÉRONÈSE, *La notion d'auteur-magicien' à la fin du Moyen Âge: le cas de l'ermite Pelagius de Majorque († v. 1480)*, in «Médiévales», LI 2006, pp. 119-38.

13. GIRALT, *Magic*, cit.

14. S. GIRALT, *The Manuscript of a Medieval Necromancer: Magic in Occitan and Latin in Ms. Vaticano, BAV, Barb. lat. 3589*, in «Revue d'Histoire des Textes», IX 2014, pp. 221-72.